

Ortaçağ Türk Şiirinde “Sünbül” İmgesi Üzerine Bir Değerlendirme

Hüseyin DOĞAN

Doktora Öğrencisi, Kocaeli Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı

huseyincahiddogan@gmail.com, Kocaeli-TÜRKİYE

ORCID: 0000-0003-4290-5062

Özet

Ortaçağ Türk uygarlığı yazınında sünbül kavramı hayli zengin bir kullanım çeşitliliğine sahiptir. Bu çeşitlilik doğa ve uygulamalı bilimlerin yanı sıra beşeri bilimlerde de kendini göstermiş, özellikle Türk şiirinde sünbül imgesine yaygın olarak başvurulmuştur. Doğa ve uygulamalı bilimlerin metinlerindeki sünbül kavramı ile kastedilenin ne olduğu, uygarlığımızı bu alanlarda etkileyen yazınlarla mukayese olanağına sahip olduğumuzdan tespit edilebilirken, edebi metinlerde sünbül kullanımı ile kastedilenin ne olduğunun ayrıca araştırılması gerekmektedir. Biz de bu çalışmada, Ortaçağ’da doğa ve uygulamalı bilimlerde Türkçe kullanılarak oluşturulan eserlerle Ortaçağ Türk şiirini karşılaştırarak şiirde sünbül kullanımı ile neyin kastedildiğini tartıştık. Çalışmamızda, Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait eserlerde sünbül kullanımı hakkında tanım ve kullanım alanlarını da kapsayacak biçimde genel bir çerçeve oluşturulmuş ve sonuç bölümünde tüm bu kullanımlar ile şiirde kullanılan sünbül imgesi ile bağlantı kurularak kavramın Ortaçağ Türk şiirindeki ifade ettiği değerler üzerinde durulmuştur. Bulgularımıza göre Türk şiirinde sünbül kullanımı adı geçen üç disiplindeki terimsel karşılıkları ile bağlantılıdır. Bitkibilim terimi olarak sünbül ile sevgilinin saç arasında bağlantı kurularak Ortaçağ’da sünbül adı ile bilinen bitkilerin hoş kokularına, bu bitkilerin kök sistemlerinde görülen iplikli yapıya yahut başka bir olasılıkla çiçek durumlarına işaret edilmiştir. Yıldızbilim terimi olarak sünbüle, doğrudan bitkibilim terimi olarak kullanılan sünbül kavramı ile görsel bir benzerlik kurularak sünbüle adı verilen modern başak burcu kastedilmiştir. Göstergibilim terimi olarak ise sünbüle ideal kadının kusursuz saçının yanı sıra bu saçın kokusunu imlemek için başvurulmuş, ayrıca zaman zaman göksel nitelik de taşıyan eşsiz bir bahçenin güzelliğini

tamamlayıcı unsurlar arasında sayılmıştır. Bu çalışma ayrıca adı geçen kullanım biçimlerinin yanı sıra sünbül ile zülûf bağıntısının kurulmuş olmasını, Antikçağ’ın tarım tanrıçalarına duyulan şükran duygusunun evrimleşmiş bir tezahürü olduğunu öne sürmektedir.

Anahtar kelimeler: Bitki tarihi, Ortaçağ’da bitkibilim, Ortaçağ’da göstergebilim, Ortaçağ’da yıldızbilim, sünbül.

An Overview of The Figure of “Sünbül” Used in Medieval Turkish Poetry

Abstract

In the literature of medieval Turkish civilization, the concept of "sünbül" has a very rich variety of usage. This diversity has manifested itself in the humanities as well as in the natural and applied sciences, especially in Turkish poetry, where the concept of sünbül is widely used. How does the concept of sünbül differ between texts of natural and applied sciences and literature? In literary texts, it is necessary to investigate what is meant by the use of sünbül. In this study, we discussed what is meant by the use of sünbül in poetry by comparing the works created using Turkish in the Middle Ages in natural and applied sciences with the medieval Turkish poetry. In the literature of medieval Turkish civilization, the concept of "sünbül" is a concept used in the disciplines of botany, astrology and semiotics, as well as its use as a poetic image. In our study, a general viewpoint has been created to cover the definition and usage areas of the use of sünbül in the works of the Old Anatolian Turkish period, and in the conclusion part, all these uses and the values that the concept expresses. According to our findings, the use of "sünbül" in Turkish poetry is related to its terminology in the three disciplines. As a botanical term, a relation was established between the sünbül and the ideal woman's hair, and the pleasant scents of the plants known as sünbül in the Middle Ages, the filamentous structures seen in the root systems of these plants or, possibly, the inflorescence. As the term of astronomy, sünbül is meant by establishing a visual similarity with the concept of sünbül, which is used as a botanical term, and the modern sign of Virgo, called "sünbüle". As a semiotic term, the sünbül was used to indicate the perfect hair of the ideal woman, as well as the scent of this hair, it has also been mentioned among the elements that complement the beauty of a unique and celestial garden from time to time. This study also argues that in addition to the aforementioned forms of use, the establishment of the relationship between “sünbül” and “zülûf” is an evolved manifestation of the feeling of gratitude towards the goddesses of agriculture in Antiquity.

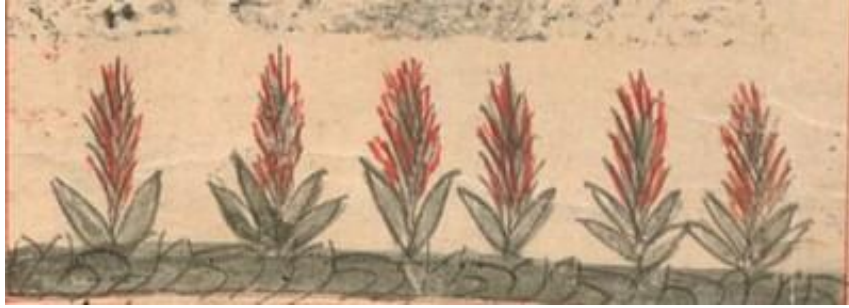
Keywords: History of plants, Medieval astronomy, Medieval botany, Medieval semiology, spikenard.

Giriş

Ortaçağ Türkçe bitkibilimi büyük ölçüde, bu alandaki birikimini Cündişâpûr ve Bağdat şehirlerinde başlatılan tercüme faaliyetlerine borçlu olan Ortaçağ İslâm bitkibilim literatürünün etkisi altındadır. Söz konusu tercüme hareketlerinin Cündişâpûr ayağında Antik Yunanca ve

Sanskritçe metinler Farsça ve Süryaniceye çevrilmiştir. Beytülhikmeler ayağında ise önce Süryaniceye yapılan çeviriler Arapçaya tercüme edilmiş, devamında ise özgün kaynakların doğrudan Arapçaya tercüme edilmesi yöntemi takip edilmiştir. Bu durum, Türkçe bitkibilim terminolojisinde görülen Antik Yunanca, Sanskritçe ve Süryanice orijinli sözcüklerin yoğunluğunda kendini göstermektedir.

Sünbül (سنبل) kelimesi de dilimize, yukarıda andığımız çeviri faaliyetlerde kullanılan dillerden olan Süryanicedeki karşılığı olan sunbula (ܣܢܒܠܐ)'dan önce Arapçaya, ardından ise dilimize geçmiştir (Jeffery, 1938: 179; Smith, 1903: 556). Sünbül kelimesi tıpkı Süryanicede¹ olduğu gibi Ortaçağ Türkçe bitkibilim literatüründe de iki farklı terimin ortak adıdır. Bitkibilim terimi olarak sünbül,

Şekil 1: Kazvîni (ö. 1283)'nin *Acâibü'l-mahlûkât* adlı eserinden, çiçek durumunun karakteristik başak formu ile bir sünbül hindî çizimi. Zakariyâ Ibn Muḥammad Qazwîni. Kitâb 'Aja'ib al-makhlûqât wa-ghara'ib al-mawjûdât. München: Bavarian State Library, BSB Cod.arab. 463. vr. 135b.

farklı coğrafyalarda görülmekle birlikte morfolojileri ile tıbbi özellikleri bakımından kısmen örtüşen bir dizi bitkinin ortak adı olarak kullanılmış, ayrıca çeşitli bitkilerde görülen başak benzeri yapıları tanımlamak için de tercih edilmiştir.

Bitkibilim terimi olarak sünbül ile bitkilerin çiçek durumlarının başak formunda olması kastedilmiştir. Sünbül, daha yaygın olarak buğdaygiller için kullanılan bir terim olmakla birlikte, bitkilerde sıklıkla gözlemlenen bir yapıdır ve Ortaçağ'da bu yapı ile ön plana çıkan bitkilerin özel adı için de kullanılmıştır. Günümüzde ülkemizde çiçek ismi olarak sün(m)bül, tamamı Kuşkonmazgiller (*Asparagaceae*) ailesine bağlı birden fazla geofit cinsinin (Genera: *Scilla*, *Hyacinthus*, *Muscari*, *Leopoldia*, *Bellevalia*) Türkçe adı olarak kullanılmaktadır ve bu geofitlerin ortak özellikleri arasında çiçek durumlarının başak yapısında olması dikkat çekmektedir.²

¹ Sünbül kelimesi Süryanicede başak burcunun adı olarak da kullanılmış olup, bu kullanım da Türkçeye geçmiştir. Bu terime ayrıca değineceğiz.

² Sünbül kelimesinin bitki isimlendirmesi noktasında Ortaçağ sonrası bağlamının dışına çıktığına dair modern bitkibilimde de bir örnek mevcuttur. Sumbul kelimesi bir maydanozgiller üyesine 1846 yılında cins adı olarak verilmiş (*Sumbulus moschatus*), bu isim 1875 yılında *Ferula sumbul* adı ile revize edilmiştir. Taksonun güncel revizyonu *Ferula moschata*'dır. Taksona bilimsel adını veren sumbul kelimesi ile bitkinin misk kokusuna dikkat çekilmiştir: "omnibus partibus moschum spirans" (Kauffmann, 1876: s.258). Buna göre, Antik Yunancada kök sistemi misk

Çalışmamızda göstereceğimiz Ortaçağ’da sünbül adı ile anılan bitkiler de adlarını, kokulu kök sistemlerinin yanı sıra çiçek durumlarının başak yapısında olmasına borçludur. Ayrıca başak benzeri yapıları olmamakla birlikte sünbül adını taşıyan bitkiler de mevcuttur. Bu tercih ise, Antikçağ ve Ortaçağ’ın yerleşik canlı isimlendirme motivasyonu ile ilgilidir. Meşhur bir canlıyı, kokusu, kökü, kültürel değeri, tıbbi kullanımı, vb. herhangi bir özelliği ile çağrıştıran canlıların da, önlerine ya da sonlarına bir niteleyici getirilerek meşhur olan canlı ile ortak ismi paylaşılması tercih edilmiştir.³ Ortaçağ Türkçe canlibilimi söz konusu olduğunda bu niteleyicilerde en yaygın olarak görülen kelimeler yabân (بيان) ve tag (طاغ) epitetleridir. Bunların ardından da coğrafya belirten nitelemeler gelmektedir. Çalışmamızın konusu olan sünbül kelimesinin de bir dizi bitkinin adı olması nedeniyle, bitki adı olarak kullanılırken sonuna ayırt edici coğrafi işaret eklenmiştir.

1. Bitki adı olarak sünbül

Halîmî (XV. yy.)’ye göre, sünbül adını taşıyan üç farklı bitki mevcuttur. Bunlar, sünbül-i hindî ya da sünbül-i tayyib, sünbül-i rûmî ve sünbül-i ikli’tîdir. Ona göre, bu üç bitkinin yanı sıra, koku ve tıbbi kullanım benzerlikleri nedeniyle başka bitkiler de sünbül olarak bilinmektedir (Uzun, 2005: 192). Ankaravî (XV. yy.), sünbületü’t-tayyib ya da hindî ile sünbül-i rûmî

Şekil 2: Bugün sünbül olarak adlandırdığımız bitkiler ile Ortaçağ’da sünbül olarak bilinen bitkiler farklıdır. Günümüzde, gavur sünbülü, ermeni sünbülü, arap sünbülü, dağ sünbülü ve üzüm sünbülü adları ile bilinen *Muscari armeniacum* taksonu, başak formundaki çiçek durumu yahut misk benzeri kokusu ile sünbül adını devralmış olabilir. © Hüseyin Doğan, in situ.

olarak bilinen iki farklı sünbül türünden bahsetmiştir (Aymelek, 2015: 222). İbn Cenâh (ö. 1055)’a göre, nârdîn sünbülün, nârdîn ikli’tî ise sünbül rûmî’nin sinonimidir, ayrıca fû da nârdîn olarak

benzeri kokuya sahip olan bitkiler için kullanılan ve misk kökü anlamına gelen nardos (νάρδος) kelimesinin, Süryaniceden Farsçaya geçen sünbül kelmesi ile karşılandığı görülmektedir. Burada, modern sünbül cinsleri arasında yer alan *Muscari*’nin anlamının misk kokulu olduğunu ekleyelim.

³ Günümüzde de canlıların isimlendirilmesinde bu yöntem tercih edilmektedir. Benzerlik ilişkisi kurulan canlıların bilimsel adında -oides sonekine yer verilmekte, aynı cins içinde ise sıklıkla arvensis, campestris, sylvestris, montana, vb. epitetleri kullanılmaktadır.

bilinmektedir (Marwân ibn Janâh, 2020: 765). İbn Meymûn (ö. 1204) için nârdîn, iklimî ve rûmî sünbül olmak üzere iki türün ortak adıdır (Maïmonide, 1940: 129). Tabîb ibn-i Şerîf (XV. yy.) ise, fû'nun nefis bir bilimsel betiğini verdikten sonra, asârûn ve sünbül ile koku ve etki bakımlarından yakın olduğunu yazmıştır (İbn-i Şerîf, 2017: 573).

Bununla birlikte Ortaçağ Türkçe bitkibilim literatürü tarandığında beş farklı sünbül türünden bahsedildiği görülmektedir. Sünbül olarak bilinen bitkilerin en meşhurları *Nardostachys jatamansi* ve *Patrinia scabiosifolia* taksonlarıdır ve sünbül hindî ya da kısaca sünbül olarak anılırlar. Sünbül iklimî ve sünbül rûmî adları ile anılan *Valeriana celtica* taksonu diğer bir sünbül türüdür. Bizim tespit edebildiğimi dördüncü sünbül türü, yabân sünbülü ve fû isimleri ile geçer ve *Valeriana phu* bitkisine işaret eder. Son olarak sünbül cebelî olarak bilinen bitki de aynı cinse bağlıdır ve modern *Valeriana tuberosa*'nın Ortaçağ'daki adıdır.

Sünbül türleri ile ilgili yazınımızın ana kaynaklarının başında Dioscorides (ö. 90) yer almaktadır. Biz de bu nedenle sünbül tanım ve kullanımları için ondan yararlanacağız. O, nardos⁴ (νάρδος) maddesinde, hint (*N. jatamansi*) ve süryani (*P. scabiosifolia*) sünbülü olmak üzere iki türü olduğunu ve başka bitkilerin de belirli işlemlerden geçirilerek sünbül adı ile satıldığını kaydetmiş, bağırsak, mide, karaciğer, böbrek ve rahim şikayetlerinde kullanılıp, gaz giderici olarak faydalandığını belirterek de tıbbi kullanım çerçevelerini çizmiştir (Dioscorides, 2005: 9-10). İbni Sînâ (ö. 1037), Dioscorides'ten naklen, sünbülün, hindî ve rûmî olmak üzere iki çeşidi olduğunu yazmış ancak metin içinde süryanî sünbülünden de bahsetmiş, ibnü'l-Baytâr (ö. 1248) ise sünbülü, hindî, rûmî ve cebelî olmak üzere üç tür olarak sınıflandırmıştır. Ona göre, sünbül hindî'nin diğer isimleri sünbül el-'asâfir ve sünbül el-tayyib'dir. Sünbül hindî'ye özel olmak üzere müslüman yazarlar, Dioscorides'in yazdıklarına üzerine yeni bilgiler de eklemiş, örneğin, İshak bin İmrân (ö. 908'ten önce), hint sünbülünün, zekayı arttırıcı, mide ile karaciğer güçlendirici ve cildi güzelleştirici etkileri olduğunu aktarmış, Râzî (ö. 925) ve ibnü'l-Cezzâr (ö. yaklaşık 1000), hidrosefali tedavisinde kullanıldığını kaydetmiş, ibn Varrâk (X. yy.), mideye faydalı olup sindirime yardımcı olduğunu yazmıştır (Hakim İbni Sina, 1998: 275; İbn

Şekil 3: Dioscorides'in *Materia Medica* adlı eserinden Arapçaya yapılan tercümede yer verilen nârdîn görseli. Dioscorides Pedanius. Kitâb al-Ḥaşā' is' fī ḥāyūlā al-'ilāğ al-tibbī. Leiden: Universitaire Bibliotheken Leiden, Manuscript, Or. 289. vr. 7a.

⁴ Bu kelime Türkçe metinlere nârdîn (ناردين) olarak geçmiştir.

el-Beithar, 1881: 295; Al-Rāzī, 2015: 69; al-Warrāq, 2007: 138). Ortaçağ Türkçe tıp metinlerinde sünbül hindînin kullanım çeşitliliği daha da zenginleşmiştir. Saydıklarımıza ek olarak, göz rahatsızlıkları (İbn-i Şerîf, 2017: 187; Uçar, 2009: 159; İlhan, 1998: 64.), kulunç (İbn-i Şerîf, 2017: 238), dalak hastalıkları (İbn-i Şerîf, 2017: 250), mide hastalıkları (Özdemir, 2018: 71) ve kirpik dökülmesi (İlhan, 1998: 81) vakalarında kullanılmış, ağız kokusu giderici (İbn-i Şerîf, 2017: 203) ve cinsel istek arttırıcı (Karaman, 2019: 33) olarak faydalanılmıştır.

Sünbül rumî'den Dioscorides, nardos keltiki⁵ (νάρδος κελτικῆ) ismi ile bahsetmektedir. Ona göre, bitki İstriya ve Ligurya'ya özgüdür, uzun yapraklı ve sarı çiçeklidir. Bitki, mide hastalıkları, sarılık ve karaciğer iltihabı vakalarında kullanılmış, idrar söktürücü ve gaz giderici olarak faydalanılmıştır. Dalak, mesane ve böbrekler için faydalı olan bitkiye ayrıca zehirli canlılar tarafından ısırılma durumlarında da başvurulmuştur (Dioscorides, 2005: 10-11). Türkçe kaynaklara göre sünbül rûmî, mide hastalıklarının tedavisinde kullanılmış (Bereket, 2016: 107), ayrıca kadınlar tarafından hoş vücut kokusu için sürülmüştür (Şengün, 2017: 555).

Dioscorides diğer bir sünbül türünün nardos oreine⁶ (ὄρεινὴ νάρδος) adı ile bilindiğini aktarmıştır. Ona göre bitki, Kilikya ve Suriye'ye özgüdür, görünüm olarak kursa'na'ya,⁷ kökünün kokusu itibarıyla da çirîşe⁸ benzer ve tıbbi özellikleri bakımından da sünbül rûmî ile aynıdır (Dioscorides, 2005: 11). Hem sünbül rûmi hem de sünbül cebelî türleri, Dioscorides'ten yapılan tercümelerde sünbül hindî ile aynı başlık altında gösterilmiştir ve bu iki tür ile ilgili müslüman yazarlar Dioscorides'in yazdıklarının üzerine yeni bilgi eklememiştir.

⁵ Kelt sünbülü anlamına gelen bu isim Türkçe metinlerde iklitî (اڪلتى) olarak geçmektedir. Dioscorides'in bitkinin Avrupa endemiği olduğunu belirtmesi de rûmî (رومى) nitelemesini doğurmuştur.

⁶ Dağ sünbülü anlamına gelen bu isim Türkçe metinlerde cebelî (جبلى) adı ile yer bulmuştur.

⁷ *Eryngium campestre*, *Eryngium maritimum* ve *Eryngium creticum*.

⁸ *Eremurus spectabilis*, *Asphodelus aestivus* ve *Asphodelus ramosus*.

Dioscorides'in dördüncü sünbülü phou (φοῦ)'dur ve Türkçe metinlere bu isim fû (فو) adı ile geçmiştir. Bu sünbüle Girit sünbülü denilmekte, Pontus'ta yayılış göstermekte, yaprakları deve otlı⁹ ile kerefes¹⁰ yapraklarına benzemekte ve hoş bir koku yaymaktadır. Bitki, makat ağrısı vakalarında kullanılmış, adet söktürücü ve idrar söktürücü olarak faydalanılmıştır (Dioscorides, 2005: 12). Türkçe metinlerde fû'nun, menenjit (İbn-i Şerîf, 2017: 177), böbrek hastalıkları (İbn-i Şerîf, 2017: 259) ve kadın hastalıkları (İbn-i Şerîf, 2017: 278) vakalarında kullanılmasının yanı sıra, idrar söktürücü ve adet söktürücü (Özer, 1995: 280) olarak da faydalandığına işaret edilmiştir.

Dioscorides'in son sünbülü, yabani sünbül olarak da adlandırdığı asaron (ἄσaron)'dur. Ancak bu bitki Türkçe kaynaklarda daima asârûn (اسارون) adı ile geçtiğinden, çalışmamızın kapsamı dışında tuttuk (Dioscorides, 2005: 11).

Buraya kadar gösterdiğimiz sünbül türleri, çiçek durumlarının başak benzeri yapısı ile benzeş olmasının yanı sıra başka bir ortak özelliği daha paylaşırlar: Bitkilerin tamamı Hanımeligiller (Caprifoliaceae) ailesine bağlıdır. Dolayısıyla sünbül ve sinonimi olan nârdîn adlarını, ikili adlandırma sistemi için erken bir jenerik isim (genus) olarak kabul etmek mümkündür.

⁹ *Pastinaca sativa*.

¹⁰ Kerefes, Ortaçağ Türkçe bitkibilim literatüründe bir dizi bitkinin ortak adıdır. Burada kastedilen kereviz türü ise hipposelinon (ἵπποσέλινον)'dur, at kerevizi, yani *Smyrniium olusatrum*.

2. Bitkibilim terimi olarak sünbül

Şekil 4: Gâfiki (ö. 1165)'nin *Kitâb fi el-Edviye el-Müfreda* adlı eserindeki muhtemel bir Muscari çizimindeki tipik başak çiçek durumu yapısı. Abū Ja'far Aḥmad ibn Muḥammad Ghāfiqī. *Kitâb fī al-adwiya al-mufrada*. Québec: Osler Library, Manuscript, B.O. 7508. vr. 73a.

Ortaçağ Türkçe bitkibilim terminolojisine göre sünbül yahut sünbüle, buğday ve arpa başaklarının adıdır ve Türkçe karşılığı olarak salkım, başak ve ekinbaşı kelimeleri verilmiştir (Uzun, 2005: 192; Arslan, 2016: 47; Kumanlı, 2016: 25; Aymelek, 2015: 165). Bu terim modern bitkibilimde *spicatus* olarak bilinir ve bitkinin uzamış ve dalsız olan ana gövdesindeki sapsız çiçeklerin oluşturduğu çiçek durumunu karşılar (Wofford, 1989: 15). Buğday ve arpa gibi türler bu tanıma uygundur ancak bizim bir önceki bölümde gösterdiğimiz sünbül türlerinin çiçek durumları çoğunlukla talkım halindedir. Öte yandan hem buğday ile arpa hem de Ortaçağda sünbül olarak bilinen bitkilerin başak formunda çiçek durumları oluşturmaları bakımından ortaktır. Bu durumda ise sünbül kavramının, bu yapıyı

sergileyen tüm bitkiler için kullanılması mümkün olacaktır.

3. Yıldızbilim terimi olarak sünbül

Ortaçağ Türkçe yazımına göre sünbüle burcu, sağ elinde başak demeti tutan ve altın taç takan bir kadın suretindedir (Yılmaz, 1998, s.163; Anonim, 2019: 148). Bu burç tanımı, iktisadi yapıları tarıma dayalı Antikçağ uygarlıklarında ortaktır ve buğdayın hasat mevsiminin sona erdiği ve sıcaklıkların düşmeye başladığı yaz sonuna tarihlenmektedir. Örneğin, Ortaçağ Türkçe yazımındaki sünbüle burcunun tanımı, Antik Yunan panteonunda güzel saçlı olarak nitelenen, buğdayı temsil eden ve toprak ana anlamına gelen tarımdan sorumlu tanrıça Demeter'in tanımı ile birebir aynıdır. Benzerlik Demeter'in çeşitli Antikçağ uygarlığı panteonlarındaki eşitleri arasında, Roma'da Ceres, Sümer'de Nisaba ve Mısır'da Renenutet örneklerinde olduğu gibi sürüp gitmiştir.

Başlangıçta toprağı işleyerek çeşitli tohumlar vasıtası ile ürün yetiştirme bilgisinden mahrum olan insanoğlu, özellikle sulak alanların civarlarındaki zengin floral bölgelere yerleşmiş, nüfusun artması, kıtlık ya da savaşa bağlı nedenlerle ilgili bölgenin gıda gereksinimlerine cevap veremez hale gelmesi üzerine de başka bir zengin floral bölge arayışına girmiştir. Söz konusu tanrıçalar, hem kendilerinin hem de sürülerinin beslenebilmesinin önemli ölçüde bitkisel gıdaların ulaşılabilirliği koşutuna bağlı olan Antikçağ insanına tarım bilgisini öğreterek, onların yerleşik hayata geçmelerini sağlamıştır (Berens, 2009: 40). Uygarlığın ya da karakterin adı her ne olursa olsun, tanımlar aşağı yukarı aynıdır: Boyunun uzunluğu ve saçlarının güzelliği özellikle vurgulanmış dişil bir tanrıça, doğrudan buğdayla ilişkilendirilmiştir. Bu benzerlik Ortaçağ Türk yazınında bitkibilim terimi olarak kullanılan sümbül ile yıldızbilim terimi olarak kullanılan sümbüle arasında da devam etmektedir. Demeter aslında figüratif bir arkaplandan daha fazlası değildir. Tanrıçanın uzun boyu bitkinin ana gövdesini (caulis) temsil ederken, omuzlarından dökülen zülüfler de bitkinin başak (spicatus) çiçek durumuna işaret etmektedir. Söz konusu bağıntı, uzun bir gövde üzerinde talkım çiçek durumları oluşturan Ortaçağ'ın bütün sümbül türleri için de geçerlidir. Doğallıkla, Türk şiirinde yaygın olarak görülen sevgili/zülüf/sümbül ilişkisini dişil sümbüle burcuna, daha doğru bir deyişle tarım tanrıçalarına duyulan şükranın evrimi olarak okumak mümkündür.

Ortaçağ Türkçe yazınında sümbül, müzikoloji terimi olarak da kullanılmıştır (Doğrusöz, 2007, s.102) ancak bu kullanım doğrudan yıldızbilim ile bağlantılı olduğundan üzerinde ayrıca durmadık.

4. Göstergebilim terimi olarak sümbül

Bu disipline giren eserlerde sümbülün hem bitki adı hem de bitkibilim ve yıldızbilim terimlerine dair yorumlarına yer verilmiştir. Bekleneceği üzere (yani *Tevrat*'ın Genesis ve *Kur'an*'ın Yûsuf bölümlerinde aktarılan başak tabiri ile paralel biçimde) rüyada sümbül (yani buğday başağı) ya da sümbüle burcunu görmek çoğunlukla bolluk ve bereket (Sönmez Açık, 2009: 111; Balaban, 2011: 154; Büyükşekerci, 2019: 165; Türüt, 2019: 75), görülen başağın formunun bozulmamış olması buğday fiyatının ucuzlayacağı (Balaban, 2011: 155; Sönmez Açık, 2009: 111) ve başağın kuru ya da formunun bozuk olması halinde de kıtlık olacağı şeklinde yorumlanmıştır (Sönmez Açık, 2009: 111; Balaban, 2011: 155). Rüyada sümbül hindî görmek de kazanca yorumuştur (Ameda, 2018: 48; Gündüz Tıraşçı, 2011: 90; Özbek, 2015: 71; Büyükşekerci, 2019: 172). Sümbül ile ilgili olumlu

görüşlerin dışına yalnızca *Ta'bir-nâme-i Türkî* adlı eserde çıkmıştır. Bu esere göre rüyada sünbüle burcunu görmek, borcunu zamanında ödemeyecek biri ile ticari ilişki kurulacağı anlamına gelmektedir (Kırmalı, 2011: 255), ancak bu yorumda bile iktisadi bağlantı korunmuştur.

5. Şiir imgesi olarak sünbül

Sünbül, Ortaçağ Türk şiirinde en sık başvurulan imgelerden biridir. Bu kullanım yoğunluğu nedeniyle biz sünbülün belli başlı kullanım değerlerine dair, Ortaçağ'da Türkçe şiir yazan şairlerden birkaç örnek göstermekle yetineceğiz.

a) Şiirimizde sünbülün en yaygın kullanımı, sevgilinin ya da Züleyhâ örneğinde olduğu gibi sevgili olması ile meşhur olan bir kadının saçlarının benzetilmesi ile kurulmuştur.¹¹ Bu benzetme tıpkı sevgilinin boyuna işaret edilirken çoğunlukla serve¹² başvurulması örneğinde olduğu gibi handiyse bir kalıptır. Ancak işaret ettiği kavram bakımından çeşitlilik göstermektedir. Doğrudan saç benzetmesi sünbül olarak bilinen bitkilerle uyumlu değilken, siyah renkli saçın sünbüle benzetilmesi de bitkibilim terimi olan sünbüle ile ilgisizdir. Doğallıkla bu bölümdeki sünbül benzetmeleri kendi içinde tutarsızdır.

“Şîrîn ayag üstüne turup ol serv gibi boyunu Hüsrev'e gösterdi / Ve sünbül gibi kara saçını gül yanığı üzerine tagıtdı” (Kuğu, 2017: 823); “Saçını gösderiserem sünbüle / Kim nice olur deste-i reyhân bile” (Akçay, 1999: 43); “Biriniün gözleri nergis yüzi gül / Yanığı ergavândur zülfî sünbül” (Ahmed-i Dâî, 1992: 338); “Gülden düşüp şebnem seher eyler çemen sahnını ter / Sünbül gül-âb ile tarar zülf-i perişânın yine” (Nar, 2007: 132); “Kanı bülbül dillü tûtî sözlüler / Kanı sünbül zülfü nergis gözlüler” (Şahinbay, 2009: 96).

b) Sünbül ile ilgili ikinci kullanım hoş koku bağlamında karşımızda çıkmaktadır. Bu benzetme, Yusûf örneğinde olduğu gibi nadiren hem saç benzetmesinin dışına çıkmakta hem de eril bir nitelik taşımaktadır.

“Gözlerinden dökdi ol dür-dânesin / Sünbül-i ter kıldı gül nev sanasın” (Erzurumlu Darîr, 1994: 286)

¹¹ Nadiren de olsa abanûs (*Diospyros ebenum* ve *Diospyros crassiflora*) bitkisine de sevgilinin saçlarının kara rengini imlemek için başvurulmuştur.

¹² *Cupressus sempervirens*. Şiirimizde sevgilinin boyunun benzetilen diğer bitkiler, 'ar'ar (*Juniperus phoenicea* ve *Juniperus oxycedrus*), kâmiş (*Phragmites australis*), şimşîr (*Buxus sempervirens*), çenâr (*Platanus orientalis*) ve sanavber (olasılıkla *Populus alba*, daha düşük bir ihtimalle *Pinus pinea*) türleridir.

Sünbüle hoş koku bağlamında başvurulmasının diğer örnekleri sevgilinin saçının kokusu ile ilgilidir ve çoğunlukla Ortaçağ'ın 'anber,¹³ reyhân,¹⁴ kâfur,¹⁵ 'ûd¹⁶ gibi meşhur hoş kokuları ile birlikte anılmıştır. Şu halde sünbül, sevgilinin saçlarının hoş kokusunun tek başına kaynağı değildir ancak her durumda burada kastedilen hoş koku, sünbül hindî'nin ya da başka bir sünbül türünün kökünden elde edilen hoş kokudur.

“Saçardı zülf-i sünbül ‘anber-i ter / Humâr-ıla süzülmiş çeşm-i ‘abher” (Yavi, 2017: 31); “Seyr itdügi sabâ yili sünbül saçın seher / Ya’nî cihân cinân gibidür bûy-ı cân gerek” (Biltekin, 2003: 85); “Elâ ey şâh-ı şîrîn şûh-ı şengül / Saçı reyhân vü sünbül yanagi gül” (Tekne, 2017: 33)

c) Sünbüle bahçe tasvirleri için de başvurulmuştur ve yine bu kullanımda da Ortaçağ'ın süs bitkisi değeri yüksek bitkileri tasvire dahil edilmiştir. Ortaçağ kaynaklarında sünbül hindînin anavatanı dışında yetiştirildiğine yahut süs bitkisi olarak kullanıldığına dair herhangi bir dair kayda rastlamadık, ancak Tabîb ibn-i Şerîf'in bir sünbül türü olan fû'nun tanımına yer verdiği bölüm, en az bir sünbül türünün Ortaçağ'da Anadolu'da yayılış gösterdiğine dair kanıt sunmaktadır (İbn-i Şerîf, 2017: 573)

“Bu bostânda ne kim var nergis ü gül / Bu bâğ içre bulunan serv ü sünbül” (Sinan Paşa, 2014: 349); “Bilmedi meger kıymeti olmadugunu kim / Nesrîn ü gül ü sünbülü bostâna getürdi” (Akın, 2011: 228); “Yürürdüm gündüzün gül-zâr içinde / Yaturdum gice sünbül-zâr içinde” (Ahmed-i Dâî (1992: 389); “Sebzvâr oldı çemen mâ-i ‘acem mâyesidür / Câ-be-câ gülleri var sünbül-i sagn-ı bostân” (Nar, 2007: 27).

d) Sünbül, yıldızbilim terimi olarak da şiirimizde yer bulmuştur. Bu kullanımda sünbülün, yine Antikçağda tanrıçalara izafe edilen gök cisimleri ile birlikte anıldığı göze çarpmaktadır. Bu kullanım biçimi, Ortaçağ Türkçe şiirinde sünbül kavramının kullanılmasının arka planında yer alan çok tanrılı din referansının en açık göstergesidir.

“Saçılmış müşg sünbül hûşesinden / Aşılmış Zühre ayun gûşesinden” (Ahmed-i Dâî, 1992: 487); “Gözi nergisden harâc alır idi / Zülfi sünbül aya tâc olur idi” (Erzurumlu Darîr, 1994: 303)

¹³ *Physeter macrocephalus*.

¹⁴ Reyhân, Ortaçağ bitkibilim literatüründe ıtırılı kokuları ile bilinen bir dizi bitkinin ortak adıdır ancak tek başına kullanıldığı her durumda reyhânı *Ocimum basilicum* taksonu ile karşılama eğilimindeyiz.

¹⁵ *Cinnamomum camphora* ve *Dryobalanops aromatica*.

¹⁶ *Aquilaria malaccensis*.

e) Bitkibilim terimi olarak sünbülün, şiirimizde ayrıca izah gerektirmeyecek biçimde kullanıldığını görmekteyiz.

“Sünbül saçı sıcak yaz gününün başağdır / Yüzüne renk veren yakut işleyen güneş ustasıdır” (Sinan Paşa, 2014: 686); “Yidi bugday sünbülü dahı tavlı / Çıkar andan dânesi olmuş kuru // Yidi çıkdı dahı sünbül hât baş / İşlerinde dânesi yok cümle boş” (Şahin, 2010: 206)

f) Sünbül ile ilgili bahsedeceğimiz son kullanım değeri ise bitkilerin morfolojisi ve habitatu ile ilgilidir. Gerçekte alpin bir bitki olan sünbülün Ortaçağ’da sucul bir bitki olduğuna, hatta it boncugu¹⁷ gibi deniz canlıları ile aynı habitatu paylaştığına inanılıyordu. Bu durum Ortaçağ’ın, sadece canlılar için değil koku için de bir anavatan belirleyen, hoş kokulu bir canlının diğer hoş kokulu canlılar ile bir ilişki ağına (sympatry), daha doğrusu koku alış-verişine sahip olması gerektiğine yönelik yerleşik tanımı ile ilgilidir. Benzer şekilde miskin hoş kokusu da, misk geyiğinin¹⁸ sünbül ile besleniyor olmasına bağlanmıştır (İnan, 2010: 62; Gedizli, 2011: 269). Bu türden yargılar çoğunlukla gözlem yerine öngörü ile oluşturulmuştur ve doğrulukları tartışmalıdır. Örneğin burada zikrettiğimiz iki örnekten, sünbül ile misk geyiğinin ortak habitatu paylaştığına dair yargı doğru, sünbül ile it boncunun aynı habitatu paylaştığı yargısı ise yanlıştır.

“Düzetmiş ‘ârız rengînini gül / Dagıtmış kâkülün bûstânda sünbül” (Türken, 2006: 398); “Hâdimidür saçunun kanda biterse sünbül / Hindusıdur benünün nirde biterse ‘anber” (Dehânî, 2017: 77); “Hat-ı ruhun trâşını dil ârızûdadur / Kılma dirîg o sünbülü kim kökü sudadır“ (Nar, 2007: 132).

Tartışma ve Sonuç

Türk şiirinde sünbül kullanımının işaret ettiği kavram, en açık biçimde ve somut bir bakış açısı ile doğrudan bitkinin herhangi bir parçasının saça benzetilmiş olma olasılığıdır. Bu durumda, Ortaçağ’da sünbül olarak bilinen bitkilerde saç benzerliği aranması gerekecektir.¹⁹ Gerçekte sünbül olarak bilinen bitkilerin ne yaprakları, ne de çiçek durumları herhangi bir bakımdan saça benzetelemez ancak çalışmamızda değindiğimiz üzere çiçek durumları başak formundadır ve bu yapı saç bağıntısında kapıyı açık tutmak için yeterlidir. Öte yandan, örneğin sünbül hindinin kök sistemi ipliksi yapılarla çevrilmiştir ve Ortaçağ’da bu bitkinin tıbbi olarak kökünün kullanıldığı

¹⁷ *Lentigo lentiginosus*.

¹⁸ Sünbül hindî ile aynı habitatu paylaşan misk geyiği türü *Moschus leucogaster* taksonudur.

¹⁹ Ortaçağ’da saça benzetilmesi ile meşhur olan bitki, baldırı kara (*Adiantum capillus-veneris*)’dır.

hatıra getirilirse buradan saç bağlantısı kurulması olanaklıdır. Ancak söz konusu ipliksi yapılar asimetriktir ve kusursuz bir sevgilinin saçına benzetilmeyi hak etmemektedir. Buna uygun olarak bitkinin Sanskritçedeki karşılıkları arasında yer alan bhutakesi (भूतकेशी), bu dilde tam olarak şeytan saçı anlamını verir (Williams, 1872: 710). Dolayısıyla Türk şiirindeki sünbül-zülf bağlantısının doğrudan bir bitkiye işaret ediyor olması bizce düşük bir olasılıktır.

Bu hususta ikinci olasılık, bitkilerin kokusu ile sevgilinin saçlarının kokusu arasında bir bağlantı kurulmuş olmasıdır. Sünbül hindinin Ortaçağ'da Anadolu'da parfüm yapımında kullanıldığını biliyoruz (Şirvânî, a.g.e, s.251). Lucien Leclerc'in aktardığına göre saçlara sünbül hindî kokusu sürülmesi alışkanlığı XIX. yüzyılda da devam etmekteydi ve Cezayirli kadınlar tarafından bu amaçla kullanılıyordu (Ibn el-Beithar, 1881: 297). Bizce bu olasılık da zayıftır. Sünbül Ortaçağ'ın kokusu ile meşhur olan maddeleri arasında hayli geri sıralardadır ve doğallıkla ideal sevgilinin saç kokusunu tanımlamak için, en azından tek başına kullanılmış olması beklenemez. Buradaki asıl amaç bizce, sünbülün hem bitki ve hem de bitkibilim terimi adı olması nedeniyle şiir söylemeyi güçlendirme amacıyla tercih edilmesidir. Doğallıkla, rüzgar estiğinde uçuşan sevgilinin sünbül benzeri zülfünden gelen sünbül kokusu ile iki farklı sünbül anlamı tek kelimedede verilmektedir.

Türk şiirinde sünbül kavramının işaret ettiği kavram için en güçlü olasılık, bizce Antikçağ'ın uzun boylu ve uzun saçlı olarak tasvir edilen tarım tanrıçalarının şiirde karşılık bulmuş halidir. Bu tanrıçalar, Antikçağ insanı için hayati öneme sahip olan ekinlerin tohumdan hasat aşamasına kadar olan süreci kontrol etmeleri ile cisimleştirilmiştir ve insanoğluna hem ekin yetiştirmeyi öğretip hem de ekinlerin olgunlaşmasını sağlayarak onları beslediği için, daha düz bir ifade ile eğiten, gözeten ve besleyen nitelikleri ile başlangıçta ideal anne, sonrasında da ideal sevgili tanımına evrilmiştir. Doğallıkla şiirimizdeki sünbül kullanımında işaret edilen sünbül kavramı ile kastedilenler arasında, önce

Şekil 5: Sarı saçları rüzgarda dalgalanan Demeter yahut buğdaygillerin tipik başak yapısını sergileyen *Sesleria alba*. © Hüseyin Doğan, in situ.

bitkibilim terimi olan sünbül, ardından da bu terimle kişileştirilmiş tarım tanrıçaları kastedilmektedir.

Kaynakça

Ahmed-i Dâî, 1992. Çengnâme. haz. Gönül Alpay Tekin. Massachusetts: Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü.

Akçay, H., 1999. “Ahmedî’nin İskender-nâme’si -Transkripsiyonlu Metin-“. Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.

Akın, L., 2011. “Cevâhirü’l-Ma’ânî (Paris Nüshası) Metin Ve Söz Dizimi İncelemesi”. Yayımlanmamış Doktora tezi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Al-Râzî, 2015. On the Treatment of Small Children (De curis puerorum). çev. Gerrit Bos ve Michael McVaugh. Boston: Brill.

Ameda, M., 2018. “Ta’bir-nâme-i Muhyiddin ‘Arabî Kuddise Sirruhu’l-Te’âlâ (Transkripsiyon - Dizin)”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Anonim, 2019. Tercüme-i Acâ’ibü’l-Mahlûkât. haz. Bekir Sarıkaya. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

Arslan, A., 2016. “Tu’fê-i Hüsâmî (İnceleme, Çeviri Yazılı Metin, Dizin)”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Aymelek, H. 2015. “Pîr Mehmed bin Yusuf el Ankaravî’nin Tercümân el-Lüga (Kara Pîrî Lügati) ” م د ذ ر ز ژ س ش ص ض ط ظ ” Maddeleri (İnceleme-Metin)”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi. Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Denizli.

Balaban, A., 2011. “Muhammed ibni Hasan ibni Aliyyi’l-Hüseyn’in Tabirnamesi (Metin, Sözlük, Dil İncelemesi)”. Yayımlanmamış Doktora tezi. Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Berens, E.M., 2009. The Myths and Legends of Ancient Greece and Rome. Amsterdam: MetaLibri.

- Biltekin, H., 2003. “Şeyhî Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)”. Yayımlanmamış Doktora tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Büyükkşekerci, A., 2019. “Şeyh Ali’ye Ait Bir Tabirname”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Dioscorides, 2005. De Materia Medica. çev. Lily Y. Beck. New York: Georg Olms Verlag.
- Doğrusöz, N., 2007. “Harîrî bin Muhammed’in Kırşehirî Edvarı Üzerine Bir İnceleme”. Yayımlanmamış Doktora tezi. İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Erzurumlu Darîr, 1994. Kıssa-i Yûsuf. haz. Leyla Karahan. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gedizli, M., 2011. “‘Acâ’ibü’l-Mahlûkât [200a-404a] (Giriş, Transkripsiyonlu Metin, Dil-Yazım Özellikleri, Dizin-Sözlük)”. Yayımlanmamış Doktora tezi. Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Kocaeli.
- Gündüz Tıraşçı, S., 2011. “Tabir-nâme (Dil Özellikleri-Metin-Dizin)”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Hakim İbni Sina, 1998. Canon of Medicine Book II: Materia Medica. New Delhi: Jamia Hamdard.
- Hekim Bereket, 2016. Hulasa. Metin – Sözlük. haz. Binnur Erdağı Doğuer. Ankara: Ürün Yayınları.
- Hoca Dehhânî, 2017. Divan. haz. Ersen Ersoy ve Ümran Ay. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Ibn el-Beithar, 1881. Trait  Des Simples II. çev. Lucien Leclerc. Paris: Imprimerie Nationale.
- Ibn Sayy r al-Warr q , 2007. Kitab al-Tab h. çev. Nawal Nasrallah. Boston: Brill.
- İlhan, N., 1998. “Eşref bin Muhammed: Haz ’inu’s-Sa’ d t (İnceleme – Metin - Dizin)”. Yayımlanmamış Doktora tezi. Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- İnan, R., 2010. “‘Ac ’ib ’l-Mahl k t (Giriş, Transkripsyon, İnceleme, Dizin, Sözlük)”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Sakarya.
- Jeffery, A., 1938. The Foreign Vocabulary of the Qur’ n. Baroda: Oriental Institute.

- Karaman, M.İ., 2019. “Osmanlı Tıbbında İlk Bahname Örneği: Musa b. Mesud’un Bahname Tercümesi ve Modern Üroloji Açısından Değerlendirilmesi”. Yayınlanmamış Doktora tezi. İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Kauffmann, N.M., 1876. Nouveau Mémoires de la Société Impériale des Naturalistes de Moscou Tome XIII. Moscou: Imprimeire de L’Université Impériale.
- Kırmalı, F., 2011. “Ta’bîr-nâme-i Türkî (İnceleme-Metin-Dizinli Sözlük)”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Sivas.
- Kuğu, M., 2017. “15. Yüzyıla Ait Şehname Tercümesi (Giriş-Metin-Sözlük)”. Yayınlanmamış Doktora tezi. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Çanakkale.
- Kumanlı, M.S., 2016. “Lügat-i Türkî, Arabî, Farisî Adlı Eser Üzerinde Sözlükçülük, Söz Varlığı ve Söz Yapımı Araştırması”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Maïmonide, 1940. "Şarh Asmâ' al-‘Uqqâr. Ed. Max Meyerhof. Le Caire: Impr. del'Institut Francais d'archeologie Orientale.
- Marwân ibn Janâh, 2020. On the Nomenclature of Medicinal Drugs (Kitâb al-Talkhîs). Ed. Gerrit Bos, Fabian Käs, Mailyne Lübke ve Guido Mensching. Leiden: Brill.
- Nar, O., 2007. “Şeyhî (Hayatı ve Divanı’nın Tenkitli Metni)”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Özbek, A., 2015. “Düş-nâme (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Özdemir, G., 2018. “Hekim Beşir Çelebi, Mecmû’atü’l-Fevâid (Giriş – İnceleme – Çeviri Yazılı Metin – Dizin)”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Sivas.
- Özer, O., 1995. “Ahmedî: Tervîhü’l-Ervâh (Giriş – İnceleme – Metin)”. Yayınlanmamış Doktora tezi. Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Sinan Paşa, 2014. Tazarru’-nâme. haz. Mertol Tulum. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

- Smith, R.P., 1903. *A Compendious Syriac Dictionary*. Oxford: Clarendon Press.
- Sönmez Açık, S., 2009. “Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Bir Tabirname (İnceleme – Metin – Dizin)”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Sivas.
- Şahin, F., 2010. “Ahmedî Dâstân-ı Hazret-i Yûsuf (İnceleme - Metin - Sözlük)”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.
- Şahinbay, Ş., 2009. “Manzum Kitâb (Mesnevî-i Ahmed) (İnceleme – Metin – Dizin)”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Şengün, M., 2017. ““Alî bin İshâk Müfredât-ı Mükellef (Giriş, Söz Varlığı Üzerine Bir İnceleme, Metin, Sözlük)”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Bolu.
- Tabîb İbn-i Şerîf, 2017. *Yâdigâr*. haz. Komisyon. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği.
- Tekne, M., 2017. “15. yy.da Yazılmış Bir Şiir Mecmuası (Gramer - Metin – Dizin)”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Türken, R., 2006. “Kıvâmî Fetihnâme-i Sultân Mehmed (İnceleme-Metin)”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Elazığ.
- Türüt, A., 2019. “Cevâmi’-t-Tabirî fi’r-Rüyâ Tercümesi”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Uçar, İ., 2009. “Hazâ Kitâb-ı Hulâsa-i Tıbb Cerrâh Mes’ûd (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler)”. Yayınlanmamış Doktora tezi. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Williams, M., 1872. *A Sanskrit-English Dictionary*. Oxford: Clarendon Press.
- Wofford, B.E., 1989. *Guide to the vascular plants of the Blue Ridge*. Athens: University of Georgia Press.
- Yavi, F., 2017. “Hikâyet-i Üveysü’l-Karanî (Transkripsiyonlu Metin-İnceleme-Dizin-Tıpkıbasım)”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Konya.

Ortaçağ Türk Şiirinde “Sünbül” İmgesi Üzerine Bir Değerlendirme

Yılmaz, E., 1998. “Acâ’ibü’l-Mahlûkât (İmlâ ve Ses Bilgisi – Metnin Transkripsiyonu)”.
Yayımlanmamış Doktora tezi. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Sakarya.